

Geopolitical processes in Russian-British relations in the late XIX and early XX centuries and their impact on Central Asia

Zokir HOLIQOV¹ Fazliddin ABDURAIMOV²

Termez State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2021

Received in revised form

15 January 2021

Accepted 20 January 2021

Available online

01 February 2021

Keywords:

Russia

Great Britain

Foreign policy

Central Asia

Colonialism

Colonial policy

Economic and spiritual

Complexity

Territorial ownership

Border disputes and

compromise

ABSTRACT

The foreign policy pursued by the developed colonial powers in the late nineteenth and early twentieth centuries has completely undermined the development of the emerging independent states. In particular, the Caucasus and Central Asian states had become an arena for similar political debates. This article analyzes the scientific data on the political conflicts between the world's largest empires, Britain and Russia, and their negative consequences on the issue of ownership of the territory and resources of Central Asia in the late XIX and early XX centuries.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Россия ва Англия муносабатларидаги геосиёсий жараёнлар ва бунинг Ўрта Осиёга таъсири

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Россия

Англия

Ташқи сиёсат

Ўрта Осиё

Мустамлакачилик

Колониал сиёсат

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида дунё миқёсида ривожланган мустамлакачи давлатлар томонидан олиб борилган ташқи сиёсат эндиғина оёққа тураётган мустақил давлатлар тараққиётини бутунлай издан чиқариб юборди. Айниқса, Кавказорти ва Ўрта Осиё давлатлари худди шундай сиёсий тортишувлар аренасига айланган эди. Мазкур мақолада XIX аср охири ва XX асрнинг

¹ Associate professor, Termez State University, Termez, Uzbekistan

² Student of Master's degree, Termez State University, Termez, Uzbekistan

Иқтисодий ва маънавий асорат
Худудий эгалик
Чегаравий низолар ва келишув.

бошларида Ўрта Осиё худуди ва бойликларига эгалик қилиш масаласида дунёниг йирик империялари Англия ва Россия ўртасидаги сиёсий низолар ва уларнинг салбий оқибатлари ҳақидаги илмий маълумотлар таҳлил қилинади.

Геополитические процессы в Российско-Британских отношениях в конце XIX - начале XX веков и их влияние на Центральную Азию

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Россия
Великобритания
Внешняя политика
Центральная Азия
Колониализм
Колониальная политика
Экономическая и духовная сложность
Территориальная собственность
Пограничные споры и компромисс.

Внешняя политика, проводившаяся развитыми колониальными державами в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков, полностью подорвала развитие возникающих независимых государств. В частности, страны Закавказье и Центральной Азии стали ареной подобных политических дебатов. В статье анализируются научные данные о политических конфликтах между крупнейшими мировыми империями, Британией и Россией, и их негативных последствиях в вопросе собственности на территории и ресурсы Средней Азии в конце XIX - начале XX веков.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида дунё миқёсида ривожланган мустамлакачи давлатлар томонидан олиб борилган ташқи сиёsat эндиғина оёққа тураётган мустақил давлатлар тараққиётини бутунлай издан чиқариб юборди. Айниқса, Кавказорти ва Ўрта Осиё давлатлари худди шундай сиёсий тортишувлар аренасига айланган эди. XIX асрнинг биринчи ярмида Кавказорти худуди Россия ва Англия зиддиятларига сабабчи бўлган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб инглиз - рус муаммоларининг марказида Ўрта Осиё масаласи тураган эди. Худди шундай давлатлар сирасига Ўрта Осиёning монархик давлатлари ҳам киради. Мазкур уч давлатнинг ўзаро низоси ва анархия тузуми Ўрта Осиё худудига шимолдан Россия империясининг ва жанубдан Англия қироллигининг ҳарбий ҳаракатлари учун қулайлик туғдирди. Айниқса, Англияning колониал сиёsatда олиб бораётган урушлари дунёning барча минтақасидаги давлатларни ташвишга solaётган эди. Чунки Англия империясининг дунё ҳудудларини босиб олиш эвазига 1815-1914-йилларда ортирган территорияси 25 899 891 км² га, аҳоли сони эса 400 миллион кишига етган эди. Францияning машхур саркардаси Наполеон Бонапарт Россиядан мағлуб бўлгач, Англияга қарши турадиган куч қолмагандек эди. Аммо Буюк Британия Россия билан Осиёда, Германия ва Франция билан Африкада, Америка билан Лотин Америкасида кураш олиб боришга мажбур эди. Шунингдек Англия дунёning етакчи денгиз давлатига айланниб бўлган эди. XIX асрда Англия Россия ва Усмонли Турклар империяси Эрон ва Хитой инқизозидан сўнг Осиёда юзага келган сиёсий бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилишди. Россияning 1826-1828-йиллардаги рус-форс уруши, 1828-1829-йиллардаги рус-турк урушидаги ғалабалари инглиз ҳукумитини талвасага солиб қўйди.

Ўзининг геосиёсий рақибини чўчитиб қўйиш мақсадида 1839- йилда Англия Афғонистонга биринчи ҳарбий юришини бошлади ва биринчи инглиз-афғон урушида мағлубиятга учради. Шундай бўлсада, Англия Ҳиндистондан Эронгача бўлган территорияда ўз мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришдан тўхтамади. 1876-йилда Англия Афғонистоннинг жанубий ўлкаси - Белужистонни босиб олди. Бу даврда Россия ўз қўшинлари билан, 1875- йилгача, ҳозирги Қирғизистон, Қозоғистон, Ўзбекистон ҳамда Туркманистоннинг Кушка (Крестовое) вилоятигача эгаллаб олган эди.

1878-йилда икки йирик мустамлакачи давлатлар Осиёдаги худудларда ўз таъсир доираларини бўлиб олиш тўғрисида битимга келишиб олдилар. Шундай бўлса-да, 1902-йилда Англия Россияга қарши Япония билан иттифоқ тузди.

1905- йилдаги Рус-Япон уруши даврида инглиз хукумати ўзини бетараф деб ҳисобласа-да, аслида, Японияга яширинча қурол-яроғ ва маблағ етказиб турди. Бу эса, пировард натижада, урушда Россиянинг мағлубиятга учрашига олиб келди.

1907-йилда Россия Германияга қарши ҳарбий блок, яъни инглиз-француз иттифоқи (Антантага)га аъзо бўлди ва икки рақиб империя ўзаро ҳамкорларга айланди. Шунингдек, Россия Буюк Британиянинг Афғонистон устидан ўрнатган протекторатини тан олди., Эрон эса Россия ва Англия таъсир доираларига бўлинди. Худди шундай Хитой Европа давлатлари ўртасидаги таъсир доирасига айланди.

XIX-XX аср оралиғида Россия территориал жиҳатдан дунёда Англиядан сўнг иккинчи ўринда, аҳолиси жиҳатидан учинчи ўринда турар эди. Англия Россиянинг Осиёдаги таъсирини заифлаштиришга ҳаракат қиласа-да, Ўрта Осиёда амалга ошираётган колониал сиёсатига аралаша олмасди. Чунки унинг Осиёдаги колониал сиёсатига Россия хукумати аралашмас, балки ўз иттифоқчиси сифатида муносабатда эди.

XIX асрнинг охирида Россиянинг Осиё давлатлари билан чегалари анча яқинлашиб қолди. Чунончи, 1895-йилда Помир тоғи бўйлаб чегара чизиқларининг ўтказилиши Хитой ва Ҳиндистон давлатлари билан дипломатик муносабатларда бўлишни талаб этарди. Айни шу пайтда Хитойда тайпин дехқонларининг кўзғолони кучайган давр, Ҳиндистон эса инглиз мустамлакачилари қўлида эди. Худди шундай мухитдан фойдаланган Европа ва Рус мустамлакачилари мазлум халқлар устига қўплаб оғир шартларни қўйишга улгурдилар. Россия бу даврда Ўрта Осиёнинг Бухоро амирлиги, Кўқон ва Хива хонликлари худудларини босиб олди.

1894-йилги чегара-бож худудлари ҳисобига кўра, Россиянинг худуди 22,8 млн. Кв/км ни ташкил этиб, дунё ерларининг 17 % ини ташкил этарди. Аҳолиси эса 125,6 млн кишини ташкил этган. Россиянинг яна бир имтиёзли томони метрополия аҳолисининг босиб олинган худудлар аҳолисига нисбатан 4 маратаба кўплигидадир. Бундан ташқари Буюк Британия мустамлакалари территорияси ўз территориясидан юз баробар кўп бўлиб, улар ер юзининг турли минтақаларида сочилиб ётар эди. Россиянинг мустамлакалари эса ўзи билан битта минтақада жойлашган эди. Бу ҳолат колония бошқаруви учун анча осон ва фойдали эди. Россия бутун дунё колониал сиёсатида актив иштирок этиб, ўзининг сиёсий жуғрофий манфаатларини биринчи ўринга қўйди. Империянинг бошқа минтақалардан эмас, ўз минтақасидан, яъни қўшни давлатларнинг худудларини босиб олиши ягона ижтимоий – сиёсий ва иқтисодий тизимнинг вужудга келиши учун замин яратди. Бу эса метрополиянинг дунёда ҳеч бир мустамлакачи давлатларга ўхшамайдиган ўзгача мустамлакачиликка асос согланлигини кўрсата олди:

Биринчидан, бу худудлар кўп куч ишлатмасдан туриб босиб олинди;

Иккинчидан, монополистларнинг ўзлаштирма бойликларини ташиб кетиши қулай ва ишчи кучи бепул ёки арzon;

Учинчидан, метрополиядан камбағал ва қочоқ дехқонларни, ишчиларни кўчириб келиш, янги қишлоқ ва шаҳарчалар ташкил қилиш қулай эди. Шундай ҳолатда Ўрта Осиё халқлари мустаҳкам занжирлар билан асоратга солинди. Қарамлик ва мустамлақачилик сиёсати жойларда олиб борилган ижтимоий – сиёсий, маънавий - маърифий ислоҳотларда намоён бўла бошлади. Аммо Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши билан рус ва европа саноатининг кириб келиши Россияда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг кириб келишини кучайтириди, товар айирабошлаш кучайиб кетди. Ўрта Осиё ҳунармандчилигининг айрим соҳаларида инқизоз бошланди. Хусусан, йирик савдо ҳунармандчилик шаҳарларидағи қулолчилик мактаблари чинни идишлар кириб келиши натижасида кейинги ўринларга тушиб кетди. Россия маҳсулотларини сотиш учун бозор шаклланди ва маҳаллий ҳудуд йирик хом ашё базасига айлантирилди. Шунинг учун XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ўрта Осиёning йирик шаҳарларини Москва билан боғлайдиган темир йўл қурилиши бошлаб юборилди. Темир йўлнинг қурилиши анчадан буён жаҳон бозоридан узилиб қолган Ўрта Осиёning ҳунармандчилик маҳсулотларининг экспорт қилиш имкониятини оширди. Бу бир жиҳатдан империалистик давлатларни қарам ва жаҳон цивилизациясидан ортда қолган колонияларга бир қадар маърифатли маданият киритгандек кўрсатади. Миллий кадрларни тайёрлаш, халқни маърифатли қилиш, руслашган тузем (қолоқ) халқлар учун мактаблар очиш - буларнинг барчаси, аслида, Россия империясининг иқтисодий ва сиёсий манфаатлари асосида ташкил қилинган эди. Сиёсий соҳада хонликлар ўртасидаги ўзаро урушларга ва қулчиликка барҳам берилди. Қорақалпоқ ва туркман қабилаларида сақланиб қолган патриархал уруғчилик тузумини тугашига олиб келди. Аммо икки томонлама, маҳаллий зодагонлар ва рус монополистларнинг зулми кучайиб борди. Чоризмнинг Туркистон ҳудудидаги босқинчилик ҳаракатларининг салбий ва ижобий оқибатлари ҳақида фикр юритилганда, унинг сиёсати рус “цивилизаторлиги” деб аталганлигини ҳам эсда тутишимиз лозим.

Адабиётлар:

1. Бунаков Е.В. К истории сношении России с среднеазиатскими ханствами в XIXв.// Советское Востоковедение.Т.2.М; Л, 1941.
2. Внешняя политика России второй половины XIX в. М.,1994.
3. Зиёев Ҳ.З. Туркистанда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., “Шарқ”, 1998.
4. Хидоятов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии. Т., 1969.
5. Аҳмаджонов F. Россия империяси Марказий Осиёда. Т., 2003.
6. Dalziel, Nigel (2006). *The Penguin Historical Atlas of the British Empire*. Penguin.
ISBN 0-14-101844-5.
7. Любименко И.И. Англия и Россия в XVII в. // Английская буржуазная революция XVII века. М., 1954. Т. 2. С.90-118.
8. Yusupovich, K. S. (2020). The Emergence Of Religious Views Is Exemplified By The Southern Regions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 143-145.